

А.Ш. Жамашев , **Б.У. Байгазиева** , **І.Р. Наурзалиев** , **М.И. Мұхамеди**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: azamat.jamashev@mail.ru, e-mail: bakytgulbaigazieva@mail.ru,
e-mail: izatullanaurzaliev21@mail.ru, e-mail: magzhan.muhamedi@mail.ru

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Адам белгілі бір адамгершілік бағдарларды, ұлттық ерекшеліктер ескерілген құндылықтарға сүйенуді қажет етеді, шынайы өмірде ол көбіне түрлі адамгершілік бағдарлармен кездеседі. Педагогикалық теорияда моральдық тәрбиені жүзеге асыру технологиясы адам дамуының ырғағымен бірге әрдайым зерттелу үрдісінде болуы заңдылық. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – адамгершілік тәрбиесінің көптеген мәселелерін ғылыми тұрғыдан әзірленуі жеткіліксіз деңгейде болып қала беруі. Жаңашыл педагогикалық тұрғылар негізінде тәрбие жүйесін жаңғырту жолдарын әзірлеу қажеттілігі – «Ұлттық тәрбиені демократияландыру идеясы. Ислам педагогикасына кіріспе» тақырыбында зерттеу жүргізуге мүмкіндік берді.

Мақаланың зерттеу пәні: Білім, тәрбие, әдеп ұғымдарының теориялық-тұжырымдамалық мәселелері. Тәрбие үдерісінің ерекшеліктері. Қазақстандық білім беру жүйесінің қалыптасуына әсер еткен педагогикалық ілімдер негізі мен қазіргі тәрбиенің мазмұны.

Зерттеу нысаны: жалпы білім беру жүйесінің ұлттық ерекшеліктер мен діни (ислам) тәрбие үрдісіне бағдарлануы.

Мақаланың өзектілігі: қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, діни тәрбиенің, атап айтқанда исламның рухани-адамгершілік тұлғаның қалыптасуы мен дамуына әсері мен қазіргі білім беруде маңыздылығын анықтау.

Зерттеу объектілері: тәрбиелеудің әдіснамалық негіздері, адамгершілік және діни тәрбие беру мәселелері қамтылған еңбектер (А. Коменский, К.Д. Ушинский, И. Гаспринский, А.В. Луначарский, Л.Н. Толстой, А.П. Чехов т.б.); исламдағы белді философ, ғалым-ағартушылар (Ибн Мискауейх, Ибн әл-Мукаффаъ, Әбу әл-Хасан әл-Мәуарди, әл-Мухасибиди, Ибн әл-Джаузи, әл-Ғазали т.б.) педагогикалық мұрасының талдауы берілген еңбектері; М. Жұмабаев, Ш. Әлжанов, Н.К. Крупская, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Ә. Сембаев, С. Қожахметов, Қ. Бержанов т.б. еңбектерінде көрініс тапқан моральдық тәрбие теориясының негізгі ұғымдары.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие, діни тәрбие, білім беру, жалпыадамзаттық құндылық, ислам педагогикасы.

A.Sh. Zhamashev, B.U. Baigaziyeva, I.R. Naurzaliev, M.I. Muhamedi

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: azamat.jamashev@mail.ru, e-mail: bakytgulbaigazieva@mail.ru,
e-mail: izatullanaurzaliev21@mail.ru, e-mail: magzhan.muhamedi@mail.ru

Value of formation of national education in the education system

A person should be guided by certain moral orientations, values that take into account national differences, and in real life he often encounters various moral orientations. In pedagogical theory, the technology of moral education is always in the process of research, along with the rhythm of human development. The most important of them is that the scientific development of many issues of moral education remains insufficient. The need to develop ways to modernize the education system based on innovative pedagogical approaches – “The idea of democratization of national education. Introduction to Islamic pedagogy.

The subject of the article: theoretical and conceptual problems of the concepts of education, upbringing, ethics. Features of the educational process. The basis of teacher education and the content of modern education, which influenced the formation of the Kazakhstani education system.

Object of study: orientation of the general education system to national characteristics and the process of religious (Islamic) education.

Relevance of the article: to determine the influence of religious education, in particular Islam, on the formation and development of the spiritual and moral personality and its importance in modern education, taking into account the national characteristics of the Kazakh people.

Objects of research: methodological foundations of education and works (A. Komensky, A. Komensky, K.D. Ushinsky, I. Gasprinsky, A. Lunacharsky, L. N. Tolstoy, A. P. Chekhov and others); Pedagogical

thoughts of prominent Islamic philosophers, scientists and educators (Ibn Miskawayh, Ibn al-Mukaffa, Abu al-Hassan al-Mawardi, al-Muhasibi, Ibn al-Jawzi, al-Ghazali, etc.); The basic concepts of the theory of moral education, reflected in the works of M. Zhumabaev, Sh. Alzhanov, N.K. Krupskaya, A.S. Makarenko, V.A. Sukhomlinsky, A. Sembaev, S. Kozhakhmetov, K. Berzhanov and others.

Key words: national education, universal values, Islamic pedagogy.

А.Ш. Жамашев, Б.У. Байгазиева, І.Р. Наурзалиев, М.И. Мухамеди
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: azamat.jamashev@mail.ru, e-mail: bakytgulbaigazieva@mail.ru,
e-mail: izatullanaurzaliev21@mail.ru, e-mail: magzhan.muhamedi@mail.ru

Значение формирования национального воспитания в системе образования

Человек должен руководствоваться определенными моральными ориентациями, ценностями, которые учитывают национальные различия, учитывая, что в реальной жизни он часто сталкивается с различными моральными ориентациями. В педагогической теории технология нравственного воспитания всегда находится в процессе исследования наряду с ритмом человеческого развития. Важнейшим из них является то, что научная освещенность многих вопросов нравственного воспитания остается недостаточной. Необходимы разработки способов модернизации системы образования на основе инновационных педагогических подходов – «Идея демократизации национального образования. Введение в исламскую педагогику».

Предмет исследования статьи: теоретические и концептуальные проблемы образования, воспитания, этики. Особенности учебного процесса. Основа педагогического образования и содержание современного образования, повлиявшего на формирование казахстанской системы образования.

Объект исследования: ориентация системы общего образования на национальные особенности и процесс религиозного (исламского) образования.

Актуальность статьи: определить влияние религиозного образования, в частности ислама, на формирование и развитие духовно-нравственной личности и его значение в современном образовании с учетом национальных особенностей казахского народа.

Объекты исследования: методологические основы образования и труды (А. Коменский, А. Коменский, К.Д. Ушинский, И. Гаспринский, А.В. Луначарский, Л.Н. Толстой, А.П. Чехов и др.); педагогические мысли выдающихся исламских философов, ученых и педагогов (Ибн Мискавайх, Ибн аль-Мукаффа, Абу аль-Хасан аль-Маварди, аль-Мухасиб, Ибн аль-Джавзи, аль-Газали и др.); основные понятия теории нравственного воспитания, отраженные в работах М. Жумабаева, Ш. Альжанова, Н.К. Крупской, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинского, А. Сембаева, С. Кожаметова, К. Бержанова и других.

Ключевые слова: национальное образование, общечеловеческие ценности, исламская педагогика.

Кіріспе

Өнегелілік – қоғам өміріндегі және ұлттардың өркендеуіндегі маңызды фактор болып табылады. Олар адамзаттың бір бөлігі ретінде дүниеге келді. Тәрбиенің адам рухына тыныштық, бақыт пен бейбітшілік әкелудегі маңызды ролін ешкім жоққа шығармайды: әлеуметтік және қоғамдық деңгейлердегі мінез-құлық пен ойлаудың негізін нығайтуға оның пайдалы және шешуші әсер етуіне ешкім күмән келтірмейді. Өнегеліліктің маңыздылығы соншалық, тіпті дін ұстанбайтын елдер де оны құрметтейді және алға жылжу үшін қандай-да бір моральды ұстану керек деп санайды. Қоғам барлық жерде бар және барлық жерде тәрбие мен әдептіліктің ортақ белгілері бар. Әлемдегі адамгершілік мәселесі – адамгершіліктің құлдырауын талдай

отырып, қазіргі кездегі білім беру проблемалары тек педагогикалық ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік тұрғыдан да өте өткір және өзекті болып табылатынын байқаймыз. Жаһандану нәтижесінде пайда болған моральдық бейберекетсіздік, ең алдымен, белгілі бір мәдениеті жоқ балалар, жасөспірімдер мен жастарға кері әсерін тигізбей қоймасы анық.

Ғаламдық жаһандану жағдайындағы қарқынды өзгерістер қоғам дамуының қозғаушы күші болып табылатын білім жүйесіне орасан ықпал етуінен, қоғам жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген жан-жақты дамыған тұлғаны қажет етеді, сондықтан білім беру жүйесі алдына осындай тұлғаны тәрбиелеу тәрізді үлкен талап қою заңдылық.

Тәрбие саласында жалпыадамзаттық құндылықтар мен діни тәрбиеге негізделуге тиісті

гуманистік мұраның жетістіктері бүгін жеңіске жетуі керек. Тәрбие берудің әртүрлі түрлері болуы мүмкін: исламдық, христиандық, иудейлік мектеп және т.б., бірақ олардың мәні бір нәрседі бірігеді: рухани бай, адамгершілігі зор тұлғаны тәрбиелеу. Адамгершілік те, тәрбие де кезкелген діннің байланыстырушы буыны болып табылады. Ислам халықтары арасында өскелең ұрпақты қалыптастыруда тәрбие берудің маңызы зор. Алла Елшісі Мұхаммед (с.а.у.): «Әкенің баласына беретіндерінің ішіндегі ең бағалысы – жақсы тәрбие», – деген. Ислам педагогикасында: «Ата-аналар үшін діндар, яғни, парасатты ұрпақ тәрбиелеуден артық ештеңе жоқ», – делінген.

Бүкіл әлем педагогтары білім берудің екі мақсатқа – жеке тұлғаның дамуына және нәтижесінде бүкіл қоғамның прогресіне жеткізетіндігін дәлелдеді. Білім берудің тағы бір маңызды рөлі – белгілі бір қоғамның мәдени құндылықтары мен мұраларын беру және жетілдіру. Ұлт зиялылары өз пайымдауларында да ұлтты жаңа жағдайларда қалай сақтап қалуға болатыны, оның рухани жаңаруы, әлемдік өркениет биіктеріне тарту үшін не істеу керектігі туралы мәселелерді маңызды деп санады. Тәрбие ел болашағы үшін оның байлығын еселейтін білікті мамандардың болуымен ғана емес, олардың дүниетанымы, азаматтық, адамгершілік ұстанымының маңыздылығымен де құнды. Балалар мен жастардың жеке ерекшеліктері, этникалық факторлар мен діни ахуалдардың ықпалдары, ұлтаралық қарым-қатынас, тіл саясаты және т.б. мәселелердегі оқушылар даярлығының нашарлығы жеткіліксіз дәрежеде ескеріледі. Діни экстремизмді уағыздаушы түрлі күштер осыны пайдалануға тырысады.

Қазіргі таңда білім беру саясатында балалар мен жастар ортасындағы тәрбиенің өзектілігі басымдыққа ие болып отыр. Адамды өз елінің азаматы ретінде тәрбиелеуге бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру, жалпы-адамзаттық және ұлттық құндылықтар мен жаңа педагогикалық тұрғылар негізінде тәрбие жүйесін жаңарту жолдарын іздестіру балалар мен жасөспірімдерге тәрбие беру мен оқытуға қатысты барлық мемлекеттік институттардың педагогикалық және әлеуметтік қызметін қайта қарастыру мен жаңғыртуды талап етеді.

Білім беру мен тәрбие. Ушинскийдің «Халық ағарту және ұлттық тәрбиені демократияландыру» идеясы

Білім беру – тиісті оқу орны арқылы ғылыми мағлұмат беріп, адамның танымын, білімін, дағдысын, дүниеге көзқарасын жетілдіру үрдісі;

қоғам мүшелерінің мәдениетін дамытудың негізгі шарты; мақсаты – қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалды, мәдени дамуында және олардың денесінің дамуында, кәсіптік біліктілігінде жоғары деңгейге қол жеткізу болып табылатын тәрбие мен оқытудың үздіксіз үрдісі; жүйеге келтірілген білім, іскерлік дағды және ойлау тәсілдері көлемін меңгеру үрдісі мен нәтижесі. Білімділіктің басты өлшемі – білімнің жүйелілігі, ойлаудың жүйелілігі мен логикалылығы.

Білім беру жүйесінің басты міндеттері – ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіпке үйретуге бағытталған біліммен қамтамасыз ету болып табылады. Білім беру оқыту мен өз бетінше іздену негізінде жүзеге асырылады (Р.Айтжанова, 2005: 17).

Білім ұғымы – адамзат баласының қалдырған өркениет тарихындағы ең ауқымды ұғымдарының бірі болып табылады. Себебі алғашқы мәдениет ошақтарының пайда болуынан бастап-ақ білім ұғымына көптеген ойшыл, ғұлама-ғалымдар өзіндік философиялық тұжырымдар жасап, анықтама беруге тырысқан. Антика дәуіріндегі ойшылдар білім ұғымын таныммен байланыстырған. Белгілі грек философы Аристотельдің пікірінше кез келген білім сезіну арқылы басталады, ол сезімсіз қабылданатын заттардың пішінін олардың материясынсыз-ақ қабылдауға қабілетті, ал ақыл болса абстракциялы бірліктерден ортақ нәрсені көреді. Білім логикалық ойлаудағы объектіге, негізгі мақсаты мен басты мұратына айналды. Білім интуитивті (тікелей) немесе дискурсивті, яғни логикалық дәлелдер арқылы жеткен бола алады.

Көп жағдайда қазақ танымында «білім», «ілім», «ғылым» сөздері балама ретінде қолданыла береді. Ғылым ұғымын классикалық сөздіктерде: «Қандайда бір затты шынайы аспектіде түсіну, шындықпен сәйкес келетін нақты ақылдағы объектінің нысанын қалыптастыру, объектіні білу, объектідегі жасырын тұстардың айқындалуы, жалпы және жалқы түрде түсінуге мүмкіндік беретін сипат» сынды әр түрлі анықтамалар беріледі. Бұл – қалыптасқан жағдайға сәйкес келетін нақты сенім, пікір. Бір нәрсені өз ақиқат қалпында тану, белгілі нәрсенің құпия және жасырын тұстарын ашу. Ғылым – адамның білім мағынасына жетуі. Ақыл иесі мен ақылға салынатын зат арасындағы өзіндік байланыс, тұжырымдама ретінде (кескінді немесе кескінсіз) ойлаудың, түсінудің,

қиялдың және түсінудің абсолюттік мағынасын білдіреді. Білім – адамдардың белгілі бір жүйедегі ұғымдарының, деректері мен пайымдауларының, т.б. жиынтығы. Білім адамзат мәдениетінің ең ауқымды ұғымдарының бірі болып табылады. Ол сана, таным, объективті әлем, субъект, ойлау, логика, ақиқат, парасат, ғылыми және т.б. күрделі де терең ұғымдармен тығыз байланыста әрі солар арқылы анықталады. Білім – философия мен рационалды білім пайда болғаннан көп бұрын дүниеге келген (Степанова А.С., 2012: 31-39).

Тәрбие – педагог пен білім алушылардың, тәрбиеленушілердің өзара әрекеттестігінің, олардың саяси, адамгершілік, эстетикалық қасиеттерін, дене мәдениетін қалыптастырудың, қабілеттері мен рухани күш-қуаттарын дамытудың, қоршаған әлеммен және адамдармен қарым-қатынас орнатудың мақсатты, арнайы ұйымдастырылған педагогикалық үдерісі. Тәрбие – субъектілерінің іс-әрекетімен, олардың белсенділігімен байланысты күрделі педагогикалық үдеріс. Ол тұлғаның зерделік, эмоциялық аясын байытып, жетілдіруді көздейді. Қандай іргелі идеялар тәрбие үдерісінің негізіне салынғаны жөн? Тәрбие теориясында тәрбие үдерісінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін сан алуан түрлі тұжырымдамалық негіздеме-лер қалыптасқан. Тәрбиенің тұжырымдамалық негізі, зерттеу пәні «әдеп» – адамның жылдар бойы қалыптасқан өзіндік жақсы мінез-құлқы мен қасиеттерінің қоғамның басқа мүшелерімен қарым-қатынасында көрініс табуы. Әдеп терминін алғаш қолданған ежелгі грек ойшылы Аристотель. «Этика» термині ежелгі грек сөзінен шыққан «ethos» («этос»). Қандай да бір құбылыстың тұрақты табиғатын, әдет-ғұрпын, мінезін белгілеу артықшылығын білдіру болды; мысалы, Гераклит фрагменттерінің бірінде адамның этосы оның Құдайы деп айтылады. Ол адамның қарым-қатынас шеңбері мен оның сипаты арасындағы байланысты білдіреді. Цицерон Аристотельдің «Этика» деп атаған білім негізінен, моральдық философия туралы тұжырым жасаған. Б. з. IV ғасырда латын тілінде «этика» грек терминінің тікелей аналогы болып табылатын «moralitas» (мораль) – сипатталыну, темперамент, сән, киім үлгісі, әдет-ғұрып мағыналарын білдіреді. Біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасырда жазылған ол бүгінде этиканы жүйелендірудің ең үздік жүйесі болып қалады. Біздің заманымыздың көптеген оқулықтары сол алғашқы Аристотель тұжырымынан негізделгендігі белгілі. Білім беру мен тәрбие-

әдеп мәселелері өзара тығыз байланысты, себебі екеуі де адамға тұтастай бағытталған. Іс жүзінде адам дамуына – оның эмоцияларына, еркіне, мінез-құлқына, мотивациясына, құндылықты бағдарлары мен ақыл-ойына – тәрбиелік әсерлердің үзілді-кесілді ықпал ету сфераларын бөліп көрсету қиынға соғады. Платон: «...білім беруде ең маңыздысы ретінде тәрбиелеуді мойындаймыз». Алайда, оқыту мен тәрбиелеу үдерістерін ғылыми тұрғыдан түсіну мен ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан біздің тараптан осы үдерістерді бөлектеу олардың мәнін ашып түсіндіру мақсатында жасалып отыр. Педагогикалық ойдың тарихи даму барысында тәрбиелеу үдерісі ғалымдар мен іске асырушылар назарынан тыс қалған емес. Сондықтан тіпті қазіргі уақытта да тәрбие педагогиканың басты категориясы болып саналады. Осы ұғым турасында айтылған нақыл сөздерде де оның маңыздылығы айқындалады: «Тәрбиенің бізді бұзбауы ғана жеткіліксіз, оның бізді жақсылыққа жетелеуі шарт» (М. Монтень), «Ешкім кездейсоқ жақсы адам бола қалмайды» (Зелинский Ф., 1916: 10-17).

Аталмыш құбылыстың мазмұны тәжірибенің, педагогикалық ғылымның және оның жетекші тұжырымдамасының дамуына орай жаңғыртылып отырады. Алдыңғы буыннан кейінгі буынға әлеуметтік тәжірибенің берілуінің қоғамдық тәжірибесі оны айқындайтын терминнен әлдеқайда бұрын қалыптасқаны даусыз. Сондықтан тәрбиелеу мәні түрлі көзқарас тұрғысынан әртүрлі айқындалады. Қалай болғанда да, тәрбиелеудің пәні ретінде оның ықпалына түсетін адам қарастырылады. Тәрбиенің мәні тәрбиешінің тәрбиеленушіге: «адам не мен және қалай адам болуы мүмкін және қажет» (Ушинский К.Д., 1857: 56-81) деген пиғылмен әсер етуінде жатыр. Яғни тәрбие адамды немесе адамдар тобын түрлендіруге бағытталған іс-әрекеттердің біріне жатады. Бұл тәрбиеленушінің психикалық (психологиялық) ахуалына, дүниетанымы мен санасына, білімі мен қайраткерлік тәсіліне, тұлғасына және құндылықты бағдарларын өзгертуге бағытталған іс-жүзінде түрлендіргіш іс-әрекет болып табылады. Тәрбиелеу өзінің спецификасын тәрбиеленушінің тәрбиеленушіге қатысты алғанда белгілеген мақсаттары мен ұстанымдарынан табады. Сонымен қатар тәрбиелеуші тәрбиеленушінің табиғи, генетикалық, психологиялық және әлеуметтік мәндерінің тұтастығын, сондай-ақ жасы мен өмір сүру жағдайын ескереді (Дворниченко С.В., 2008: 52-58).

Тәжірибе көрсеткендей, тәрбиелік әсер қызметі әртүрлі деңгейлерде түрлі тәсілдермен, сан алуан мақсаттар қойыла жүзеге асырылуы мүмкін. Мәселен, адам өзінің психологиялық ахуалын, мінез-құлқы мен белсенділігін басқара отырып, өзіне-өзі мақсатты түрде тәрбиелік ықпал жасауы ықтимал. Мұндай жағдайда өзін-өзі тәрбиелеу жайында айтуға болады. Сонымен қатар адамның өзіне қатысты ұстанымына орай (бүгінгі таңда кім және ертең кім болғысы келетіндігі) тәрбиелеу мақсаттары мен оларға жету тәсілдері таңдалады. Тәрбие педагогикада бірнеше қырларымен танылған: – әлеуметтік мағынада – бұл аға буын жинақтаған тәжірибені жас ұрпақ өкілдеріне өткізу. Тәжірибе дегеніміз – адамзаттың өз тарихи даму барысында жасаған рухани мұрасы, дәлірек айтсақ: адамдарға белгілі болған білімдер, ептіліктер, ойлау тәсілдері, құқықтық, адамгершілік және т.б. нормалар; – педагогикалық мағынада – бұл тәрбиеленушіге ықпал жасау үшін ұйымдастырылған арнайы іс-әрекет, тұлға қалыптастыруға бағытталған мақсатты үдеріс. Тәрбие қоғамдық талаптарға сәйкес болуы міндетті. Егер қоғам құқықтық демократиялық мемлекет құрып жатса, ендеше ондағы адам тәрбиесі адамгершілік, азаматтық заңдар мен қылық-әрекет нормалары рухында жүріп жатуы қажетті. Жалпыадамзаттық құндылықтар қалыптастырудың маңыздылығын ескерумен бірге әлеуметтік ортаның кездейсоқта, мақсатты бағытта да әсер, ықпал жасайтынын естен шығармаған жөн (Пушкин О., 2008: 66-68).

Қазіргі заман тәрбиесі гуманистік негізге сүйене отырып, тұлғаның әлеуметтік-мәдени (өмір және әрекет-қылық кейпін таңдау және іске асыру), даралықты (тұлғаның өзіндік қалыптасуы), жауапкерлікті қатынас (құндылықтар таңдау) бағыттарында дамуына орайласады. Мұндай тәрбие технологиялық икемшілдігімен (адамның қабылдау және психологиялық даму заңдылықтарына сай орындалады), көңіл-күйге сәйкестігімен (көңіл-күй тәжірибесін қалыптастырады), сұхбаттастығымен (екінші біреуге ұсыну үшін емес, өз меншікті тәжірибесін құрастыру үшін), жағдайға орай орындалуымен (негізгі құралы – тәрбиелік жағдай), болашаққа бағытталуымен (дамудағы тұлғаға арналады) ерекшеленеді (J. Dewey, 2012: 9-20).

Сонымен, тәрбие – бұл жалпы, ортақ міндеттерді іске асыру барысында мұғалім мен оқушының ықпалдасты әрекеттерін қамтамасыз етуші арнайы ұйымдастырылған тәрбиелік жүйе жағдайында мақсаты тұлға қалыптастыру

болған әлеуметтік үдеріс. Қазіргі заманғы қазақстандық педагогика тәрбиенің жаңа нышандарын іздеуде, сондықтан да оған әлемдегі бар педагогикалық тұжырымдамалар үлкен қызығушылық тудырып отыр. Өзге елдердің педагогикалық тәжірибесі мен ғылымын тану арқылы біз өзіміздің елдегі мәселелерді шешуде, педагогикалық жүйемізді оңтайлы құрып, саналы бағамдауда көмегін тигізеді. Алайда бұл жерде ең бастысы тым шектен шығып кетпей, қайсысы қажет, қайсы бірі керек еместігін анықтап алған жөн. Атақты орыс педагогы К.Д. Ушинскийдің дәлелдемесі бойынша, әр бір халықтың өзіне тән ұлттық тәрбие әдістері бар, ол оның мәдениетіне, өмір салтына, сеніміне, құндылықтарына тікелей тәуелді. Ол оны халықтық білім беру деп атаған және өзге елдердің тәжірибесімен алмасып пайдалану шектеулі түрде қолдану керектігін алға тартқан. Бір халықтың педагогикалық тәжірибесін басқа халыққа дәл сол қалпында пайдалану мүмкін емес деп санаған. Бірақ оның сөзінде ғылымның, педагогикалық теорияның ұшы қиыры жоқ делінген, барлығына ортақ педагогикалық заңдар бар екендігі де ақиқат. Оның сөзінде өзгенің үлгісіне сүйене отырып қолдан жасалған әдістер мүмкін емес дегені шындыққа саяды (Ушинский К.Д., 1857: 56-81).

К.Д. Ушинскийдің негізгі идеялары – халық ағарту және ұлттық тәрбиені демократияландыру. Ол педагогика теориясы философия, психология, анатомия және физиология заңдарына негізделуі керек деп есептеді. Оның пікірінше, педагогикада сәтті болса да, тек өз тәжірибесіне ғана сенуге болмайды. Теория міндетті түрде практикамен бірге жүруі керек. Негізі жоқ теория факт немесе тәжірибе сияқты пайдасыз болып шығады деп тұжырымдауға болмайды. Теория шындықты жоққа шығармайды, факт ойды жоққа шығара алмайды. Сонымен қатар, тәрбие мен білім беруде әр халықтың бірегейлігін ескеруі керек деп санайды, яғни, дәстүрлері, географиясы, тарихи ерекшеліктері. Ұлт, оның пікірінше, ана тілін және туған тарихын зерттеу және құрметтеу арқылы жақсы көрінеді. Мұндай тәрбие балаларда патриотизмді, Отан алдындағы борыш сезімін және ұлттық мақтаныш сезімін дамытуы керек. Д.Ушинскийдің көзқарастары оның көптеген педагогикалық еңбектері мен мақалаларында көрінеді. 1857-1858 жылдары «Педагогикалық әдебиеттің пайдасы туралы», «Мектептің үш элементі», «Халықтық ағартудағы ұлт туралы» және басқалары «Білім беру журналында» жарияланды. 1860-1861 жылдары ол халық ағарту министрлігінің журналына «Еңбек оның

психикалық және тәрбиелік мағынасында» және «Ана тілі» атты педагогикалық мақалаларын орналастырды. 1861 жылы ол «Балалар әлемі» оқулығын, 1864 жылы – «Ана тілі» сыныпта оқуға арналған кітап шығарды. Сондай-ақ, 1868-1869 жылдары ол екі томдық «Адам білім берудің субъектісі ретінде. Педагогикалық антропологияның тәжірибесі» атты үш томдық жинағы жарық көрді. Оның педагогикаға берген тұжырымдамасы:

«... саясатты да, медицинаны да, педагогиканы да ғылым деп айтуға болмайды ... қатаң мағынада, тек өнер ... Ғылым тек бар немесе барын зерттейді, ал өнер әлі жоқ нәрсені жасауға тырысады ...»; «Педагогика – бұл ғылым емес, өнер. Бұл барлық өнердің ішіндегі ең ауқымды, күрделі, ең жоғары және ең қажетісі. Білім өнері ғылымға сүйенеді. Өнер күрделі және ауқымды болғандықтан, ол көптеген кең және күрделі ғылымдарға сүйенеді; білімнен басқа, ол қабілетті, бейімділікті талап етеді. Өнер ретінде ол әрқашан қол жетімді және ешқашан қол жетпейтін идеалға ұмтылады, яғни мінсіз адамның идеалына» (Ушинский К.Д., 1857: 56-81).

Қазақ білім беру дәстүрінде оқытудың әуел бастан қалыптасқан үрдісі рухани-адамгершілік кемелдікке ұмтылатын, жан-жақты мақсатын көздеуімен көрініс береді. Қазақ топырағында педагогикадағы тәрбиенің орнын, «әдептану» пәнін арнаулы ілім ретінде қарастырған ғұлама-философ, әмбебап ғалым – Әбу Насыр әл-Фараби. Ол этиканы жақсылық пен жамандықты айыруға мүмкіндік беретін ғылым ретінде қарастырды. Оның түсінігінше, адам жаратылыстағы ең қасиетті жан. Сондықтан оған үлкен құрметпен қарау керек. әл-Фараби шығармашылығындағы көрнекті орын алатын тәрбие мәселесі. Ол өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында тәрбие туралы сөз ете келіп, оған нағыз ғылыми анықтама берді: «Тәрбиелеу дегеніміз халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту деген сөз»; «Тәрбиелеу кезінде халықтар мен қала тұрғындарына білімге негізделген қасиеттерден тұратын іс-әрекеттер дағдысы сіңіріледі»; «Этикалық ізгіліктерді – білім, тәрбие арқылы дарыту керек, сол арқылы адам игілікті істерге талпынады». әл-Фарабидің «Философияны үйрену үшін алдымен нені білу керек?», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Азаматтық саясат» атты трактаттарында: ұстаз қандай болу керек, ұстаз бен шәкірттің арақатынасындағы психологиялық мәселелер туралы көп айтылған. Өз еңбегінде әл-

Фараби таза, адал еңбекті – тәрбиенің алғы шарты етіп алды. «Тәрбиені неден бастау керек?» деген еңбегінде ғылымды, оқу-ағартуды меңгеруді, білім-тәрбие алу, еңбекке үйрену, философияны үйрену үшін адамның ар тазалығын, оның жеке басының тазалығын, еңбексүйгіштігі мен қызығушылығын бірінші орынға қояды. Қазақ халқының моральдық-этикалық тәрбиесінің басқа халықтарға ұқсамайтын өзіне тән мән-мазмұны, ерекшеліктері бар. Осылардың бәрі атадан-балаға жазылмаған заң ретінде халық педагогикасы құралдары арқылы өңделіп, толықтырылып отырған (Григорян С.Н., 1960: 156-195).

Біздің пайымдауымызша: моральдық-этикалық дәстүрлер дегеніміз моральдық сана тәжірибесіне ендірілген, адамгершілік қатынас мазмұнында көрініс тапқан моральдық ережелер мен нормалар. Халық педагогикасы сол халықтың (ұлттық) этностық ерекшеліктеріне байланысты дамып, қалыптасқан. Ал этностық (ұлттық) ерекшеліктері сол этностың тұрмыс-тіршілігіне, тарихи әлеуметтік, жағрафиялық жағдайларына, генетикалық, физиологиялық т.б. ұлттық ерекшелігіне байланысты болатыны белгілі.

Тәрбиелеу – мәдениетке баулу деген сөз. Қазақ халқы өзінің тәрбиелеу, дүниетану жүйесін көшпелі және отырықшылық тұрмысқа байланысты, тарихи-әлеуметтік жағдайларға сәйкес дамытып, өзінің ұлттық (этностық) мәдени ерекшеліктерін қалыптастырды. Әрбір ұлттың ұлттық қасиеттері ұлттық тәрбиеге (ұлт педагогикасына) байланысты дамып, қалыптасқан. Қазақ халқының ұлттық тәрбие жүйесін халықтық тәлім-тәрбие дейміз де, ол туралы тұжырымдалған ғылыми жүйені халық педагогикасы дейміз (Нысанбаев Ә., 2007: 26).

Халық педагогикасы – сол халықтың тұрмыстық, өмірлік тәжірибесінен дамып, қалыптасқан ұлттық тәрбиелік және дүниетанымдық жүйені көрсететін ғылым саласы. Халықтың (этностың) тәжірибесінсіз «педагог та жоқ, педагогика да жоқ» (Ушинский К.Д.); «Біз бала тәрбиелеуде халық тәжірибесіне сүйенеміз» (Аристотель); Сол халық тәжірибесі арқылы дамып қалыптасқан «Халық педагогикасы – империкалық білімдер жиынтығы» (Виноградов Г.С.) болып табылады. Қазақ халқының халық педагогикасы ұлттық тәрбие құралы ретінде оның этностық (ұлттық) ерекшеліктерін қалыптастырады. Ұлттық салт-сана сол ұлттың мәдени дәрежесін, рухани сапасын көрсетеді. Этнопедагогиканың негізгі бір саласы –

ұлттық салт-дәстүрлер болса, сол ұлттың салт-санасының қалыптасу заңдылықтары бар, яғни мәдени өзегі мен өркендеу өрнектері айқын көрінеді. Ұлттық салт-сананың қалыптасуының бастауы сол ұлттың құрамындағы жеке тұлғалардың игі әдеттерінен басталады. Игі әдеттер жеке тұлғаларға әсерін тигізіп, ол көпшіліктің қолданысына (әдет-ғұрыпқа, әдепке) айналады да, ол ұлттың мәдени іргенегізі болып қаланады.

Қазан төңкерісінен кейін тәлім-тәрбие ғылымына терең үңілгендердің бірі – Мағжан Жұмабаев (1893-1938). Ағартушы, ойшыл, ақын, ұлт болашағы үшін күрескен Алаш қайраткері ондаған поэма, жүздеген лирикалық өлеңдерін жазумен қатар, ұстаздық қызметті атқара жүріп, тұңғыш педагогикалық оқулықтар жазып қалдырды. Ол жазған «Бастауыш мектепке ана тілі» (1925), «Сауатты бол» (1926), «Педагогика» (1922) атты оқулықтары педагогика және әдістеме ғылымдарына қосқан тың үлес болып саналады. Мағжан педагогикасының мақсаты: ақыл тәрбиесі – түзу ойлау, дұрыс шеше білу, дәл табу; құлық тәрбиесі – жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұру; сұлулық тәрбиесі – сұлу сөз, сиқырлы үн, әдемі түрден ләззәт алып, жан толқытып тұру; дене тәрбиесі – ыстық-суыққа, аштық-жалаңаштыққа төзу. Осы тәрбиенің төрт түрін түсіндіре келе былай дейді: «Егер адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берер болса, оның тәрбиесі түгел болғаны. Бала берік денелі болса, түзік ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы әуен, әдемі сөзден ләззәт алып, жан толқындырарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы... Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын...», – деу арқылы ағартушы тәрбие мақсатын айқындап береді. Сонымен қатар туған халқының тәлім-тәрбиелік бай мұрасын игеру жөніндегі бағыт-бағдары да құптарлық. «Ұлт тәрбиесі – деп жазады ол, – баяғыдан бері сыналып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір ұстаз, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға міндетті. Сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға тиіс». Тәрбиеден мақсұт – адамды һәм сол адамның ұлтын, асса барлық адамзат дүниесін бақытты қылу. Ұлт мүшесі әрбір адам бақытты болса, ұлт бақытты, адамзат дүниесінің мүшесі әрбір ұлт бақытты болса, адамзат дүниесі бақытты. Қысқасын айтқанда, тәрбиеден мақсұт – адам деген атты құр жала

қылып жапсырмай, шын мағынасымен адам қылып шығару. Әрбір тәрбиешінің қолданатын жолы – ұлт тәрбиесі. Әрбір ұлттың бала тәрбие қылуы туралы ескіден қалып келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтай жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті. Және әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті (Жұмабаев М., 2004: 114-210).

Ислам педагогикасының басты негізі – тәрбие

Қазіргі ғылыми педагогикадағы «тәрбие» ұғымына қандай мазмұн қосатынын анықтап алғанымыздай, идеологиясыз педагогика толыққанды жеке тұлғаны тәрбиелей алмайды. Тәрбие дегеніміз – оны қоғамдағы өмірге дайындау үшін адамның рухани, мәдени және физикалық дамуына жүйелі және мақсатты әсер етуден тұратын әлеуметтік үрдіс. Әлеуметтік қатынастар және әр түрлі адамдардың тікелей қатынасын қарым-қатынастары әрқашан тәрбие беретін немесе тәрбиелейтін болып табылады. Адамның әлеуметтік құбылыс ретіндегі тәрбиеге саналы көзқарасының негізінде, педагогикалық білім – ғылыми білімнің ерекше саласы ретінде, тәрбиелеу заңдылықтарын және оларды жана буындардың өмірі мен іс-әрекетін басқаруда мақсатты және саналы түрде қолдануды дамытуға бағытталған. Ұйымдастырылған білім берудің ажырамас қасиеттері – тұтастық пен жүйелілік, тізбектілік, органикалық үйлесімділік, ішкі жүйелердің бірыңғай жалпы жүйеде өзара әрекеттесуі. Сонымен, білім беруді балалар өмірін бағыттау және өзгерте алатын мақсаттардың, мазмұнының, жағдайлардың, формалар мен әдістердің ұйымдастырылған жиынтығы болып табылатын педагогикалық жүйе деп қарастыруға болады. Исламдық педагогикалық жүйеге негізделген негізгі қағидалар орта ғасырларда қалыптасқан. Мұсылмандық білім моделі негізінен Құран мен Пайғамбар сүннетіне, Әбу Али ибн Сина, Насреддин әт-Туси, Әбу Насыр әл-Фараби, Имам әл-Газали сынды көптеген мұсылман ойшылдарының ғылыми және теориялық жетістіктеріне негізделген. Олар адам өмірінің тұтастығы – дүниетаным, мінез-құлық, этикалық және т.б. болмыс аспектілерінің бірлігінен тұратындығын айтты. Олардың идеялары діннің моральдық құндылықтарына және исламның Құранның алғашқы аяты «Оқы» деп

басталатын негізгі талабына негізделген. Бұл – адамгершілік-этикалық ілімді қалыптастыруда және қоғамның әлеуметтік стандарттарына да, адамның жеке қажеттіліктеріне де сәйкес келетін адамды тәрбиелеудің педагогикалық идеяларын қалыптастыруда үлкен рөл атқаруда. Ислам педагогикасы кез келген жастағы тұлғаны қалыптастыру, тәрбиелеу және оқытуды іс жүзінде жүзеге асыруға бағытталған. Білім – білім игеріп әлемді түсінумен ғана емес, сонымен бірге осы әлемде өмір сүре алатын адамның белгілі бір дүниетанымы мен өзіндік танымын қалыптастырумен, жалпы надандық атаулыдан арылу мәселесін шешеді. Исламдағы білім берудің түпкі мақсаты – әдеби жақсы адамды қалыптастыру. «Әдеп» ұғымы адамның рухани және материалдық болмысын, әлеуметтік қатынастарын да қамтиды. Ғалымдар бұл тұжырымдаманы даналықтың (хикмет) қайнарынан алынған білім негізінде қалыптасқан лайықты мінез-құлық деп түсіндіреді: жоғары қасиеттердің қалыптасуы мен дамуы адамды қателіктерден қорғайды. Бұл исламдық педагогикалық жүйенің негізгі қағидаларының бірі. Ислам педагогикасында – «Усулу таълим (Тағылым негізі)», «Тарбияту таълим (Тәрбие негізі)» пәндері аясында – араб терминологиясындағы білім (илм, маърифат), даналық (хикмет), тәрбие (тәрбия), әдеп (адаб), түйсік (фахм), диалектикалық ойлау (ақыл), әрекет (амал) сөздерінің тұжырымдамалары қолданылады. Бұл ұғымдардың барлығы үлкен мәнге ие және мұсылман халықтарының қолданысындағы үйреншікті сөздердің бірі (Abdullah Sahin, 2018: 320-335).

Педагогикалық қызметтің басты ерекшелігі – ол әрдайым адам болмысына ізгілікті өзгеріс пен даму әкелу мақсатында жүргізілген бақылаулар мен зерттеулер нәтижесіндегі іс-әрекеттер үрдісін қалыптастыру. Ислам педагогикасы ең алдымен кез келген тұлғаның адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға, тәрбиелеуге бағытталған. Исламда білім беру – тек туғаннан басталып қана қоймай, сонымен бірге физикалық, психикалық сау баланың дүниеге келуі үшін алдын ала басталатын дайындықты да қамтиды. Ол – өмірлік жарды дұрыс таңдау, отбасы мүшелерінің дүниетаным кеңдігі, жақсы әдеттер мен мінез-құлыққа ие болуы, өмір сүріп отырған ортасының әдеп-мәдениетіне тікелей байланыстығына меңзейді. Яғни, ислам діні – білім алу мен тәрбиеленуді жүзеге асыруда, адам білім беру объектісіне айналмас бұрын, оның білім алуы үшін аса қажетті алғышарттарды

орындаудың маңыздылығын ескереді. Исламдағы ағартушылық әлеуеттің қалыптасуы мен даму кезеңі арқылы діндегі білім мен тәрбие берудің түпкі мақсаты – ілім мен таным арқылы адамды жақсылыққа үйрету, кемелдікке жеткен, әдеби біліміне сай тұлға қалыптастыру екендігіне нақты көз жеткіземіз. Ислам негіздерінде «әдеп» ұғымы адамның рухани және материалдық болмысын, әлеуметтік қатынастарын да қамтиды. Жоғары мораль, жақсы тәрбие, ізгілік, қарапайымдылық, өзгелермен нәзік қарым-қатынас орната білу өнері. Ғалымдар бұл тұжырымдаманы даналық (хикмет) көзінен алынған білім негізінде қалыптасқан лайықты мінез-құлық деп түсіндіреді. Отбасындағы тәрбие, мектеп және медреселердегі, кәсіби оқу орындарындағы тәрбие үрдісінің негізгі қызметі – адам бойында «әдеп» қалыптастыра алу. «Әдеп» сөзі, өз кезегінде, діндегі басқа «Уйқоя (ескерту, сақтау, адамның қорғануы)» тұжырымдамасымен синонимдес. Себебі адам болмысындағы жоғары қасиеттердің қалыптасуы мен дамуы оны қателіктерден қорғайды (Абузьярова Р., 1996: 17). Бұл тұрғыда исламда адам үшін білім алудың, ілімдену арқылы ахлақтанудың мәні аса зор. Алла Тағала қасиетті Құран Кәрімнің «Мұжәдала» сүресі 6-аятта: «Алла сендерден сондай иман келтіргендердің, білім бергендердің дәрежелерін көтереді. Істегендеріңді толық біледі» (Алтай Х., 1991: 542).

Ислам танымының маңызды элементтері: 1) ілім-білім; 2) ақыл-түйсік; 3) ізгі амалдар. Исламда білім Құдайдан келген, бірақ әр адам оны әр түрлі жолмен алады, оларды өз ойынша түсініп қабылдайды. Білім тек адамның ақыл-ойының озық ұшқырлығының нәтижесінің көрінісі ғана емес. Нағыз білім – ақыл негізінде пайда болатын ойды қорыту, ілім – білімді ізгілік негізінде іс-жүзінде тәжірибе-амалға асыру, ал ғылымға жаңалық әкелу – білім мен ілімнің ұштастығының ең озық жемісі болып табылады. Нақыб әл-Аттас исламдық білім тұжырымдамасының негізгі ережелерін түсіндіре отырып: «Білім мен ғылым, ең алдымен, илаһи шындықтың ережелері мен жалпы тұжырымдарын басшылыққа алып, адамзат атаулыға моральдік, адамгершілік тұрғыда қаншалықты зиянды екендігін салыстырудан өткізуі керек», – деп жазады (Abdullah Sahin, 2019: 286-288).

IX – XIII ғасырларда Таяу және Орта Шығыс жерлеріндегі педагогикалық ой қалыптасу кезеңі – шығыстану ғылымында Шығыс Ренессанс дәуірі саналады, өйткені Еуропа Ренессансынан әлдеқайда бұрын, араб-мұсылман әлемінің

ғалымдары ислам идеологиясы аясында ежелгі рухани мұраны терең зерттеуге кірісті. Көне заманның философиялық шығармаларын зерттеу мен түсіндіру мұсылман теологиясында рационалистік ағымдардың дамуына әкелді. Аристотельдің араб тіліне алғашқы аудармаларын VIII ғасырда Бағдатқа шақырылған сириялық дәрігерлер жүзеге асырды, онда «Даналық үйі» құрылды, онда әл-Фараби, әл-Кинди, Ибн Сина сияқты ұлы ойшылдардың қатысуымен даулар орын алды. Ибн Рушд (Аверроэс) бастамасымен Аристотель мен Платонның шығармаларына берген түсініктері жалпы ғылыми білімнің дамуына ықпал етті, өйткені арабтық Аристотелианизм нақты ғылымдармен: математика, астрономия, медицина – және ислам дінімен біршама тығыз байланысты болды. Олардың көзқарастарында Таяу Шығыстың ойшылдары әлемнің мәңгілік идеясына сүйенді. Олар Құдай мен адам, адам мен табиғат арасындағы байланыс, дін мен ғылымның шекарасын анықтауға ұмтылды. Платон мен Аристотельден кейін олар илаһи қағиданы барлық себептердің түпкі себебі деп таныды, сонымен бірге олар тәжірибе мен логикалық дәлелдерге негізделген білімді жоғары бағалады (Фролова Е., 2006: 120).

Шығыс ойшылдарының негізгі ізденісі дін доктринасы арқылы адам мен оның тәрбиесі, ең бастысы адам табиғатының мәніне еруге деген ұмтылыс болды. Осы мақсатта олар шартты түрде практикалық философияға жүгінді, себебі философияның ғылыми назарында адамның мінез-құлқы, қызметі мен функциялары болды. Адамның әлеуметтік табиғаты туралы Аристотельдік тезистерге сүйене отырып, еуропалық орта ғасырлық шығыс ойшылдар өздерінің педагогикалық көзқарастарында білім берудің әлеуметтік жағдайына үлкен мән берген. Ибн Сина адам өзінің жеке қажеттіліктерін қанағаттандыруда тәуелсіз бола алмайды, өйткені ол оны қоршаған адамдармен қарым-қатынас кезінде ғана қанағаттандырады, нәтижесінде олардың арасындағы келісім, әділеттілік пен құқықтық нормалар орнатылатындығын айтты. Демек, адам тәрбиесінің мәні жастардың этикалық нормаларды ұстану дағдыларын дамыту, осы қағидаларды білуге көмектесетін білім алуға деген құштарлық, өзін-өзі тану және өзін-өзі тәрбиелеу әдістерін меңгеруімен шектеледі. Сол кезеңдегі философиялық трактаттардың мазмұны Шығыстың ортағасырлық ойшылдарын мазалаған мәселелер шеңберін анықтауға мүмкіндік береді. Олардың еңбектері қазірдің өзінде өткір педагогикалық проблемаларды

көрсетті: әл-Фараби «Үлгілі оқыту туралы білім, жастардың ақыл-ойы мен ақыл-парасаты туралы трактат», Насреддин әт-Туси «Шәкірттердің білімі туралы» және т.б. Шығыстың энциклопедиялық ғалымдары тек Шығыс елдерінде ғана емес, бүкіл әлемде философиялық және педагогикалық ойдың дамуына үлкен әсер етті. Атап айтқанда, бұл еуропалық гуманистердің жазбаларында көрінеді. Шығыстың энциклопедияшыларының педагогикалық көзқарастарының өзіне тән ерекшелігі тұлғаның әр алуан дамуына ерекше назар аудару болды. Нағыз энциклопедиялық білімі бар ойшылдар жеке тұлғаны дамыту процесінде дене мен жанның үйлесіміне байланысты көптеген мәселелерді зерттеуге арнады. Бұған бұрын айтылған әл-Муқаффа, әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд, әт-Туси, Бируни, Ибн Халдун және басқалар кіреді, олар педагогикалық мәселелерді абстрактылы емес, адам өмірінің бөлігі ретінде қарастырды. Бұл көзқарас Шығыстың ойшылдарының кейінгі дәуірлердегі еуропалық ағартушыларға айтарлықтай әсер ету себептерін түсіндіреді. Араб-мұсылман философтарының практикалық философиясында (этика) білім беру мен тәрбие дәстүрлері, сабақтастық, синкретизмді еуропалық білім беру дәстүрінен айырмашылығы, ғылымда, білімде айқын ілгерілеушілік руханият тұрғысынан көрсету қарастырылады, керісінше регрессия анықталады. Еуропалық білім беру ғылыми-техникалық прогресті алдына қойып, моральдық прогрестің маңыздылығы мен мәніне үнілмеу мәселесі философиялық тұрғыда Вольтер, Гердер еңбектерінде терең қарастырылды.

Араб-мұсылмандық практикалық философияда «адаб» сөзі этикет, білім және белгілі бір дәрежеде даналық тұрғысынан тәрбиені де білдіреді. Моралист, данагөй (адиб) міндетті түрде білімді және ағартушылық тұлға болуы керек. Араб-мұсылман философиясында даналық, имандылық, «адаб» ежелгі кезеңнен бастап білімнің маңызды құрамдас бөлігі болған. Өзінің білімінің ерекшелігі бойынша, адиб алимнен (ғалымнан) өзінің білім көкжиегі мен міндеттерінің кеңдігімен ерекшеленді. Араб энциклопеді Якут алим мен адибтің айырмашылығына назар аударады: «Адиб (әдеп ғалымы)» пен «Алим (салалар ғалымы)» арасындағы айырмашылық мынада: адиб әр нәрсенің ішінен ең жақсысын алып, оны біртұтас етіп біріктіреді, алим бір саланы білуге тырысады. Білімге жетіп, сол салада кемелдікке жетеді» (Джурджани, 1985: 160).

Әдеп – мұсылманның тұлғалық қалыптасуына терең ой мен адамгершілік мінез-құлық нормасы ретінде ықпал етті. Ислам өркениетінің классикалық кезеңінде әлеуметтік және мәдени өмірде маңызды рөл атқарған мұсылман ғұламаларының бірі Абдулла ибн әл-Мукаффаъ (724-759) «Кіші әдеп» және «Үлкен әдеп» кітаптарын жазған. Біріншісі, кемшіліктерді түзету және нәпсі қалауларын (импульстар) басу арқылы өзін-өзі жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Оның айтуынша: «Тек ақылға қонымдылық пен әдеп адамды бақытқа жетелейді». «Үлкен әдеп» билеушілер мен ел ісіне жауап беретін шенеуніктерді тәрбиелеу мен оқытуды мақсат етті. Кітапта маңызды орын билеушінің кеңесшісіне беріледі, өйткені «билеушілер жас жігіттермен бірдей импульстармен сипатталады» және тек білікті әдеп меңгерген кеңесші ғана өз билеушісін жалған қадамдардан қорғай алады. Кеңесшінің патшаны сөзбен оқытуға, жалған шешімдер қабылдаудан алдын ала ескертуге, даналыққа үйретуге және тіпті оның әділетсіз әрекеттерінің алдын алуға құқығы бар және тіпті міндеті де болған. Билеушілер үшін білімді даналардың (адибтардың) кеңестері міндетті болды, олардың мақсаты билеушілерді қате шешімдерден ескерту болатын. Адиб пайдасы денені сауықтыратын емшілердің пайдасына теңестірілді, ал Адибтар билеушілердің жанын бос әурешілік, күш, қатыгездік, ашкөздік пен зорлық-зомбылық қасиеттерінен сақтануға шақырды. «Олар билеушілерде тектілік пен жомарттықты дамыту керек. Олардың әсерінен билеуші өз қол астындағылардың қажеттіліктеріне назар аударып, олар үшін әділ заңдар орнатуы керек» (Мукаффаъ А., 1977: 100-139).

Ислам ағартушылық әлеуетін зерттеуші шығыстанушы Г.Е. Грунебум дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесінде Құранды, хадистерді (Мұхаммед пайғамбардың өмірінен алынған әңгімелер), қасиетті мәтіндерге қатысты түрлі пікірлерді еске түсіру мақсатында жадқа баса назар аударылады деп санайды. Оның айтуынша: «Бастауыш мектепте балалар Құранды жатқа оқыған, ал мешітте оқушылар тәлімгерлерден сабақ берген. Нәтижесінде көптеген ғалымдар феноменальды есте сақтауды дамытты. Сонымен, олардың бірі отыз мың хадисті жатқа оқып, үш қана қате жіберді. Мұсылман философиясындағы білім моральдың негізі болды, әрекет тек моральдық тұрғыда жасалғанда ғана дұрыс әрекет болып саналды, ал ниеттің болуы – бұл талқылаудың, іс-әрекеттің алдын ала ой елегінен өткізіліп, саналы тұрғыда

болғандығының дәлелі. Ислам ғылымындағы білім (жаңалықтар) жаңаны іздеуді білдірмейді, бұл негізінен Құранда ұсынылған шындықтарды зерттеумен, сондай-ақ орта ғасырдағы христиан философиясы ұстанған ғылымға деген көзқарасын бейнелейтін механикалық процесті көрсетеді. Исламдағы лайықты білім мәңгілік және өзгермейтін болып саналды, сондықтан оны жинақтау ісі қажет болды, ал танымды зерттеудің жаңа функциялары кейіннен пайда бола бастады. Ислам ойшылдарының ғылыми зерттеулерінде жинақталған түпнұсқалардың мол қазынасы арқасында жаңа идеяларды құруға, таным, адам болмысы мен мінез-құлқы аясында тың ғылымилық қабілет дамыды», – деген пікір білдірді (Кахтани С., 1981: 76).

Араб философиясының негізін қалаушы Әбу Юсуф Якуб бин Исхак әл-Кинди (800-879 ж.) білімнің әр түрлі саласында, соның ішінде педагогикалық мәселелерде 200-ден астам еңбектер жасады. Ақыл туралы ілімінде ол ақылдың төрт түрі – нақты, потенциалды, меңгерген және көрінетін ұғымдарды алға тартты. Оның пікірінше, ғылым діннен әлдеқайда жоғары және оның негізінде баланы тәрбиелеу барысында оған соқыр сенімді емес, оның адамгершілігін жетілдіруде де, оның қызметінің барлық түрлерінде де үлкен рөл ойнай алатын жоғары ақыл қажет. Өйткені жетістікке жетудің негізгі құралы – ақыл. Кейінірек, XIII ғасырда бұл идея еуропалық философ Роджер Бэконның теориясында одан әрі дамыды. Көптеген еуропалық ағартушылар бірнеше рет әл-Киндидің жұмысына сілтеме жасаған. Аристотельден кейін замандастары тамаша ғалым және философ Әбу Насыр әл-Фарабиді (870-950 ж.) екінші ұстаз деп атады. Ол Аристотельдің шығармаларына қатысты тамаша пікірлерге ие болды, олар жастардың ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық және дене тәрбиесі мәселелерін, оның философиялық көзқарастарымен тығыз байланысты педагогикалық жұмыстардың мәселелерін жан-жақты қарастырды. Атап айтқанда, әл-Фараби исламның фанатистік идеологиясына қарсылас болды. Аристотельдің «Этика» трактатына түсініктеме бере отырып, ол: «Ең жақсы жақсылық қазіргі әлемде бар деп сендірді және тек ақылсыз адамдар оның сыртынан іздейді», – деді. әл-Фарабиде білім беру мәселесі оның философиялық жүйесінің маңызды және күрделі бөлігінің бірі ретінде пайда болды. Тәрбиенің басты мақсаты, оның тұжырымдамасы бойынша, игі істер жасаудың қасиетін игеру арқылы адамды бақытқа жетелеу. Бірақ шынайы игі істерді

орындау үшін адамгершіліктің қалыптасуына көмектесетін білім қажет. әл-Фараби трактаттарында таным арқылы ізгілікті тәрбиелеудің нақты әдістері ұсынылған. Ол оларды «жұмсақ» және «қатты» деп бөлді. Егер білімді адамдардың өздері ғылымдарды игеруге деген ұмтылысты, жұмыс пен жақсы істерге деген құлшынысты көрсетсе, онда бұл жағдайда осы ұмтылысты күшейтуге көмектесетін жұмсақ оқыту әдістері орынды болады. Егер оқушы жалқау болса – оларға қатал әдістерді қолдануға болады, яғни, мәжбүрлеу. Сонымен қатар мұндай әдістерді қолдану тәрбиешінің өзі мораль деңгейімен анықталуы керек. Сонымен, білім беру іс-әрекеті тәрбиешінің кең білімі мен жоғары адамгершілік қасиеттерін талап етеді, олар өздері білетін адамдардың бақылауымен және тәжірибесімен үйлеседі. Тәрбие мақсаттары мен құралдарының проблемаларын қарастыра отырып, Шығыс философтары Аристотельдің мораль дегеніміз – бұл адамның үнемі жасайтын табиғи қасиеттері сияқты мұрагерлік емес, тұрақты жаттығулар мен әдеттердің нәтижесі деп санайды. Шығыс ғалымдары ежелгі грек ойшылдарының идеяларына деген терең құрметіне қарамастан, олардың көпшілігіне күмәнданды. әл-Фараби Аристотельдің моральдық ережелер мен олардың кодтарын түсіндіруі тым әмбебап және абсолютті деп санайды. Шындығында, кез келген көзқарас тіпті қиын жағдайда да өзгере алады. Жанында нақты моральдық көзқарастар мен рухани қасиеттері жоқ бала үшін оларға жағдай жасалуы керек. әл-Фарабидің пікірінше, адамның моральдық мінезін қалыптастыруда шешуші факторлар адамдардың белгілі бір қауымдастықтағы және қарым-қатынасы болып табылады. әл-Фараби ғылыми білімнің мазмұны мен әдісі туралы өз көзқарасын айта отырып, кез келген ғылымды зерттеуде үш маңызды шартты: нақты қағидаларды басшылыққа алуды, осы ғылымға қатысты алынған эмпирикалық мәліметтерден қорытынды шығаруды және басқалардың пікіріне сыни қарауды талап етті (Григорян С.Н., 1960: 156-195).

Әбу Райхан Мұхаммед әл-Бируни (970-1048 ж.) астрономия, география, математика, физика, фармакология, тарих, этнография, әдебиет, философия бойынша 150-ден астам еңбек жасады. Сол дәуірде ол визуализация мен оқудағы жүйеліліктің маңыздылығы, оқу процесінде барлық оқушылардың танымдық қызығушылықтарының дамуы туралы айтты. Оның пікірінше, білім алу, ең алдымен, тәжірибе мен байқау арқылы жүзеге асырылады. Оның

көптеген еңбектері сол кездегі үлгілі оқулықтар болған. Сонымен, оқу проблемаларына, атап айтқанда, математиканы оқыту мәселелеріне қызығушылық таныта отырып, әл-Бируни «Тафким» атты трактат құрды, ол «Жұлдызды кезеңнің басталуымен ескерту» дегенді білдіреді. Бұл жұмыс математика, астрономия және географиядағы өзіндік интегративті курс ретінде қызмет етті және әлем туралы алғашқы білімді алуға арналған еді. Ұзақ уақыт бойы бұл оқушы жауап берген кезде бірнеше нұсқалардың бірін өз қалауы бойынша таңдауға немесе қойылған сұраққа еркін жауап беруге мүмкіндік беретін ең танымал оқулықтардың бірі болды. Тәрбие функцияларын қарастыра отырып, әл-Бируни оның басты міндеті – адам мен шындықты жаман бейімділіктерден, ескірген әдет-ғұрыптардан, фанатизмнен арылту. Кішіпейілділік дарытумен билік үшін күрестен ада болуға үйрету, себебі ол билікке құмарлық адамдарды ақиқатқа соқыр етуге мәжбүрлейді деп сендірді. Философтың, психологтың, математиктің және мұғалімнің теориялық ойлауын практикалық қызметімен ұштастыра білетін, бір кезде «Ғылымдар патшасы» деп аталған Әбу Али Хусейн ибн Абдулла Сина (Авиценна) (980-1037 ж.) Таяу Шығыстағы түрлі билеушілердің қол астында дәрігер және уәзірлік қызметін атқарды. Оның көптеген еңбектерінің ішінде ең қызықтысы – көп томдық «Медицина ғылымының каноны» және «Шипа кітабы» энциклопедиялық еңбегі. Педагогикалық теория үшін маңызды бөлімдерден тұратын: «Жан кітабы», «Білім кітабы», «Нұсқаулықтар кітабы». Оның білім берудегі негізгі тәсілі баланың дамуына жан-жақты әсер етуді, дамудың әртүрлі құралдарының: музыка, поэзия, философия арсеналын кеңінен қолдануды талап етті. Мұндай тәрбие жеке жүргізілмеуі керек, бірақ балалар бір-бірінен үйреніп, бір-бірімен бәсекеге түсе алатын, білімді жақсырақ игере алатындай болуы керек. Сонымен бірге ол оқытудың әртүрлі деңгейлерін білімді адамның қабілетіне қарай ажырату қажеттігін ескертті. Ибн Сина білім мазмұнын анықтай отырып, балаларға ғылыми сөйлеуді және жазуды үйретуден бастауға кеңес берді, бұл ғылыми білімнің негізі болып табылады. Қажетті білім көлемін игерген шәкірт өзін болашақ кәсіби қызметке дайындай бастайтындығын болжады. Ибн Сина өмірінің көп жылдарын ұстаздыққа арнады. Дәрігер және оқытушы ретіндегі ғылыми еңбектер мен практикалық іс-шаралар оны тек шығыста ғана емес, сонымен бірге оны Батыс елдеріне де танымал етті (Р.Абузьярова, 1996: 24-70).

Тәрбие мәселелеріне үлкен мән берген Шығыстың әйгілі ойшылдарының ішінде Әбу Хамид әл-Ғазалиді (1056/59-1111 ж.) атап өту керек. Ол «Дін ғылымдарының қайта тірілуі» атты еңбегінде адамның Құдай туралы білімге деген құштарлығын этикалық және эстетикалық көзқарастардың дамуымен байланыстыру мәселесін қарастырды. Ғазалидің пікірінше, тек жан-жақты ойластырылған тәрбие баланың жан дүниесін қалаған пішінмен қамтамасыз ете алады. Балалардың жаны мен мінезінің негізін ата-аналар салғандықтан, ол отбасындағы тәрбиеге ерекше көңіл бөлді. Ата-аналарға үйде балаларды тәрбиелеу бойынша бірқатар ұсыныстар жасады. Ол ұсынған балаға әсер ету жүйесін логикалық тұжырымға келтіре отырып, әл-Ғазали балаға қамқоршылық жасай отырып, отбасылық дәстүрлерді бұзбай, қайта қарастырылған барлық жақсылықтарды жүйелі түрде әзірлеуге міндетті болды. Адамгершілікті балалар екі әдіспен – еліктеу және өзін-өзі тәрбиелеу процесінде меңгереді. Осы жолдарды жүзеге асыруда ата-аналар мен мұғалімдердің рөлі өте зор. Білімдер шеңберінің кеңеюі мен балаларда ойлаудың қалыптасуымен өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі танудан басталатын өзіндік білім алу мүмкіндігі артады. Сонымен қатар бала шұғыл түрде ата-аналар мен тәлімгерлердің ақыл-кеңесіне мұқтаж екендігін көрсетті (Sajid Ullah, Muhammad Abid Ali, 2019: 111-125).

Шығыстағы педагогикалық ойдың дамуы 150-ден астам трактаттар жазған иран философы Насреддин әт-Тусидің (1202–1273 ж.) қызметімен байланысты, олардың ішінде педагогикаға тікелей қатысы бар: «Оқушыларға сабақ беру», «Даналық кітабы», «Оқушының оқу жолындағы нұсқауы» т.с.с. осы еңбектерде оның тәрбие мен оқытудың мазмұны мен ұйымдастырылуы туралы; ақыл-ой, эстетикалық және дене тәрбиесінің байланысы туралы пікірлері келтірілген. Ол білімді адам қолданатын дәрі ретінде қарастырды, сондықтан алдымен білім алу мақсатын нақты елестетіп, оны түсінудің дұрыс жолын таңдай білу керек. Тусидің педагогикалық ойлары бүгінгі күннің ойлауына азық береді, өйткені олардың көпшілігі мұғалімнің дайындығы мен оның тәрбие процесіндегі рөліне байланысты. Шығыстағы орта ғасырларда өз білімін басқаларға беру қабілетінің беделі көптеген себептерге байланысты өте жоғары болды, соның ішінде энциклопедиялық ғалымдардың арқасында. Өздері жоғары білімді және адамгершілігі жоғары адамдар бола отырып, олар білімді, бірақ

азғын адамдарға, білімсіз, әдепсіз тақуалыққа қарсы шықты. Сонымен қатар білімі бар, бірақ мінез-құлқымен азғын адамдар ғылымның беделін түсіреді деп қорықты. Жетілмеген әлемнің өзінде де адам ақыл-ойының белгілі бір даму деңгейіне жеткенде ғана бақытты бола алатындығын, ол адамның моральдық жақсаруына ықпал етуі керектігін алға тартты. Шығыстың ортағасырлық ойшылдарының педагогикалық идеялары, олардың тәрбие, мораль, отбасы қалыптасуындағы отбасы мен мұғалімнің рөлі, тәрбие түрлерінің өзара байланысы олардың философиялық дүниетанымынан туындайды. Олардың адам ұғымының дамуына және оның жердегі орнын түсінуге қосқан үлесі баға жетпес. Адам табиғаты туралы гуманистік көзқараспен бөлісе отырып, Шығыс энциклопедиялық ғалымдары жалпыадамзаттық бақытқа жетуге тырысты (Ибрахим А., 2017: 29-36).

Ғасырлар бойы адамзат қоғамы өмір сүрген уақытта дін адамдардың рухани дамуындағы маңызды құбылыс болды және әрине, балалардың отбасы мен жалпы қоғамдағы адамгершілік тәрбиесінің мазмұнын анықтады. Бұдан әрі діни тәрбие деген не екенін қарастыра отырып, діни тәрбие туралы жалпы барлық көзқарастарға бірдей назар аударайық. Діни тәрбие – бұл баланың барлық қабілеттеріне (ақыл-ой, ерік, сезім) әсер етудің ерекше әдісі, оның нәтижесі баланың діни оқу негіздерін меңгеруі мен осы қағидаларға сәйкес мінез-құлықты қалыптастыруы болуы керек. Ұсынған терминге сүйене отырып, тәрбие берудің әртүрлі түрлері болуы мүмкін: исламдық, христиандық, еврейлік, мектеп және т.б., бірақ олардың мәні бір нәрседі бірігеді: рухани бай, адамгершілігі зор тұлғаны тәрбиелеу болып табылады. Тәрбиені исламдық тәрбие негізінде толығырақ қарастырғымыз келеді. Ислам діни басқа әлемдік діндер сияқты өлтірмеуге, тонамауға, басқа адамдарға зиян тигізбеуге шақырады. «Мұсылман халықтарының діни тәрбие арқылы тұлға қалыптастыру әдісі» тақырыбындағы ғылыми мақалалар авторы, Ресейлік педагог-психолог Рашида Габидуллина «Жақсы діни тәрбие алған бала, бала кезінен ғибадат етуге дағдыланған, жақсылық жасауға бағытталған, ата-анасы өмірде дұрыс бағыт-бағдар берген бала, өскенде әдетте рухани бай және мықты тұлға болып қалыптасады». Балада діни дағдыларды қалыптастыру үшін оның діни атмосферада өмір сүруі қажет. Ислам бұл жерде ата-аналардың рөлі ерекше маңызды деп сана-

лады. Әлеуметтік зерттеулер ХХІ ғасырдың басында отбасының балаға әсері мектептің, БАҚ-тың, көшелердің ықпалынан әлдеқайда күшті екенін анықтады: отбасының ықпалы – 40%, БАҚ – 30%, мектептер – 20%, көшелер – 10%. Алайда оқу орны балалардың білім беру үрдісін қамтамасыз ететін маңызды әлеуметтік мекеме болып қала береді. Тәрбиешілер балаларға, әсіресе бастауыш мектеп жасындағы балаларға беделді тұлға әрі үлгі болып табылады. Бала оқыту мен тәрбиесіндегі өте маңызды кезең – бұл өмірдің 7-12 жас аралығындағы кезең. Қазіргі педагогтар мен психологтардың жалпы пікірі бойынша, жеті жастан бастап бала өз ойын ажырата білу, түсіндіру, білдіру қабілетіне ие бола бастайды (Габидуллина Р., 2007: 36-39).

Мұсылман адамның – Алла Тағалаға, Отанға, жақынға деген махаббаты, өз ұлтына, халқының салт-дәстүріне деген сүйіспеншілік сияқты сезімдерді ең алдымен отбасында қалыптасады. Оның нәресте шағында отбасында көрген, естіген, білген нәрсесінің барлығы оның жүрегінде және жадында өмір бойы сақталады. Осы себепті, исламдық педагогикалық жүйеде отбасылық тәрбие негізгі пән ретінде қарастырылады. Құран Кәрім, «Ниса» сүресі 36-аятта бұл жөнінде қатаң нұсқаулар бар: «Бір Аллаға құлшылық жасап, Оған еш нәрсені серік етіп қоспаңдар. Ата-аналарыңа жақсылық жасаңдар...» (Алтай Х., 1991: 84). Исламда ұлының тәрбиешісіне нұсқау бере отырып, Утба бин Әбу Суфьян: «Менің баламның тәрбиесі өзін-өзі тәрбиелеу болсын, айтпесе ол бәріне сіздің көздеріңізбен қарайды, сіз ұнататын нәрсені мақұлдайды және сіз өзіңіз жиіркенішті деп санайтынды жиіркенішті деп санайтын болады», – деді. Ибн Халдун Харун әр-Рашид өзінің ұлы Әминнің мұғаліміне: «Ей, Ахмад, шынымен, мүміндердің әміршісі саған өз жанын және жүрегінің жемісін тапсырып, оған толықтай билік берді, ол сені тыңдауға міндетті; сондықтан сен үшін мүміндердің әміршісі саған не бұйырды, сен де оған соны; оны Құран оқуға, шежіремен таныстыруға, оған өлең оқуға, сүннетті үйретуге, қажет болғанда ғана күлуге, бір сағатты жіберіп алмауға тырыс оған пайдалы нәрсе беруге тырыс, бірақ оның ақылын өлтірмеңіз, оны ренжітпеңіз, бірақ сонымен бірге оған ренжімеңіз, ол бос жүргенді ұнатып, оған үйреніп кетпесін, мүмкін болса, жақындықпен жұмсақтықпен түзетіңіз» (Самарқанди Ә., 2000: 250-286).

Р. Габидуллина: «Балаға діни ережелерді үйреткен кезде, сіз оның жасын әрдайым есте ұстауыңыз керек және ешқандай жағдайда оған

қарсы зорлық-зомбылық көрсетпеуіңіз керек ... Рухани тәлім беруде сүйіспеншілік болуы керек, бірақ қысым емес», – дейді. Ата-аналар мен қамқоршыларға балаларына нұсқаулар беріп, оларды тәрбиелерін бақылауға шақыру арқылы Ислам мүлде баланың еркіне қысым көрсетуге тырыспайды және ата-анасы мен қамқоршылары оның өмірін реттейтін, оның істерін қадағалайтын адам болуына жол бермейді. Исламның мақсаты – ата-аналар мен тәрбиешілер баланың әртүрлі ауытқулар мен күмәндерге ұшырамауы үшін оның мінез-құлқын бақылауды ғана көздейді (Габидуллина Р., 2007: 36-39).

Баланың өз пікірін шындықтан қаншалықты алыс болса да айту мүмкіндігі, әкесінің немесе анасының дұрыс пікірін айтуы мұның бәріне назар аударуға лайық, өйткені ол баланың одан әрі қалыптасуына ықпал етеді және оған дұрыс бағытты көрсетеді. Алла елшісі Мұхаммед (с.а.у.) негізге алған тәуелсіз тәрбиесінің және оның осы негізде жас ұрпаққа сахабаларына өз пікірлерін айтуды үйретуінің мысалы әйгілі сахаба Абдулла ибн Аббаспен болған жағдай болатын. Расулуллаһтың (с.а.у.) сұрағаны: «Алла мүмінді жапырақтары құлап кетпейтін ағашқа теңеді. Сіз бұл ағаштың қандай ағаш екенін білесіз бе?» Бәрі үндемеді, сосын Алла елшісі (с.а.у.): «Бұл құрма ағашы», – деді. Абдулла ибн Аббас әкесімен бірге үйге қайтып бара жатқанда, Абдулла әкесіне: «Мен Алла елшісінің (с.а.у.) сұрағының жауабын білдім, бірақ оның серіктерінің көзінше сөйлеуге қорқатынымын», – деді, содан кейін оның әкесі: «Егер сен жауап берсең, маған қызыл түйелерге қарағанда қымбатырақ болар еді!» – деді. Мұсылман отбасы баланың жүрегіне исламның негізін қалау мақсатында тәрбие береді. Бұл туралы ағартушы және гуманист Исмаил Гаспринский былай деп жазды: «Отбасында бала бесіктен бастап, ата-анасының ислам рухындағы тәрбиесінің әсеріне ұшырайды, сондықтан 7-8 жастағы баланың бойында мықты мұсылманшылдық негіз – кез келген бақылаушыны таңқалдырып, ойлануға мәжбүр етеді». Ол мұсылмандардың: «Өз діндерінде және одан туындайтын қоғамдық өмірде кез келген шетелдік әсерге, өздерінің ұлттық болмысына нұқсан келтіретін кірме жаңашылдыққа дерлік қарсы тұра алатын күшке ие», – деп атап өтті. Бұл – мұсылман елдерінің өз ұлттық дәстүрлерінің беріктігін, қазіргі уақытта өзектілігін жоғалтпауға септігін тигізді. Сондықтан исламда отбасы құндылықтарын нығайту жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызды факторы болып қала бермек (Әл-Ғазали, 2010: 117-119).

Қазіргі мұсылман отбасыларында көптеген ата-аналар балаларын ерте жастан діни сауаттандыруға үлкен мән береді. Оларға құқықтары мен міндеттерін, дәстүрлі этикалық нормаларды түсіндіру арқылы діни міндеттерді құрметтеуге үйретеді. Сонымен бірге ата-аналардың жеке үлгісі терең моральдық және психологиялық мәнге ие. Исламдағы одан әрі білім бастауыш және орта білім деңгейлері – мақтаба мен медреселерде, сондай-ақ жоғары кәсіптік және жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білімді қамтитын оқу орындарында баланы оқыту мен тәрбиелеуді қамтиды. Алғашқы білім беру орындары – тұлғаны жетілдіруге бағытталған ұзақ уақытты және тұрақты түрде әсер ететін кезең ретінде адамдағы жалпы дүниетанымның қалыптасу үрдісін қамтиды. Кәсіптік білім – болашақ дара тұлғаның толықтай өзін-өзі дамытуға арналған кезеңі. Әрі қарай, кемелдікке жеткен, өмірде өз орнын тапқан, толыққанды қалыптасқан тұлғаның білім мен құндылықтар ұғымында даму түрі мен формасы өзгереді. Осы тұрғыда, исламдық білім беру саласында қолданылатын араб сөздері: балиғ (ересек адам), балаға (бір нәрсеге жету) және таблиғ (ағарту) ұғымдарына түсінік беру керек. Ағарту туралы айтқанда, біз, әдетте, халықтың қалың бұқарасы арасында ақпарат (білім) таратуды айтамыз. Исламдық педагогикалық жүйеде: ағарту – адамға ақпарат (білім) берілгеннен кейінгі адамның өзіндік даму үрдісі арқылы кемелдікке жете алуын білдіреді. Қорыта келе, ислам білім берудің үзілмес сабақтастығын осы реттілікпен жүзеге асыратынын айта аламыз: отбасылық тәрбие, оқу орындарында жеке тұлғаны қалыптастыру және оны одан әрі ағарту (кемелдікке жету) (Бағашев А., 2008: 10-12).

Исламның тәрбиелік мақсаты – оның ұғымдары, ғибадат ету әдістері мен құндылықтар, көзқарастар, мораль және мінез-құлық туралы ілімдері – әрбір мұсылманды ислам мағынасында адамға айналдыру. Білім игерушінің оқу іс-әрекетінің басты мақсаты – тұлға боп қалыптасу. Исламдағы «тұлға» дегеніміз не? Адам – бұл материалдық әлемнен басқа ештеңе жоқ екенін, әлем мен белгілі бір адамның өмірі оның барлық жағдайлары мен оқиғалары соқыр кездейсоқтық ойынының нәтижесі екенін мойындаудан бас тартатын адам. Ислам танымындағы адам бақытының маңызды элементі және адам бойындағы ең жоғары қасиет – бұл өзін-өзі жетілдіру қабілеті. Барлық адамдар бірдей, дегенмен, олар бір-бірінен ерекшеленеді, өйткені олардың ойлау және

ақыл-ой қабілеттері әртүрлі. Жеке қасиеттер – бұл жеке адамдарды бір-бірінен ажырататын және олардың әрқайсысының қабілеттері мен әлеуметтік мәртебесін анықтайтын нәрсе. Адам бұл әлемде өзінің қабілеттерін дамытуға, ойлау және практикалық іс-әрекеттің көкжиегін кеңейтуге, демек кемелдікке жету үшін білімін жетілдіруге және рухын нығайтуға тырысады. Осыны ескере отырып, әр адамның міндеті – дені сау және асыл жеке тұлғаны растау және бақыт жолында жұмыс жасау. Шопенгауэрдің пікірі бойынша: «Тұлғалардың алуан түрлілігі табиғи және адамның өміріне қайғы мен бақыт әкелудегі рөлі адамның айырмашылықтары арасындағы айырмашылықтан гөрі үлкен, өйткені жеке қасиеттерді адамның материалдық заттардан алатын қасиеттерімен салыстыруға болмайды. «Ақылды адам оқшауланған болса да, өзі үшін жағымды өмір жасай алады. Екінші жағынан, надан адам жалқаулықтан арыла алмайды, дегенмен ол өмірдің барлық ләззаттарына ие бола алады, тіпті оған көп ақша жұмсай алады» (Кардауи Ю., 2005: 12).

Ислам – әр адамның адамгершілігі мен мінез-құлқы үнемі жақсаруға немесе керісінше өзгеріп отыратындығын, жеке тұлғаны жетілдірудегі және дамытудағы алғашқы қадам – ішкі күштер мен қабілеттерді пайдалану әдістерін оқып-үйрену және жетілу жолында қиындықтар тудыруы мүмкін факторларды жеңуге дайын болуды көрсетеді. Егер адам өзінің құндылығын білмесе, онда ол өз өмірін дұрыс құра алмайтын сияқты, мінез-құлық қалыптастыруда оң өзгерістерге қол жеткізе алмайды. Сөздер мен әрекеттер, егер олар біреудің болмысының тереңдігінен шықпаса, нақты мәні болмайды. Исламдық тәрбие мен білімнің бастапқы мақсаты – өз әлеуетін дамыта отырып, жер бетіндегі ақиқаттың дамуына қолдау көрсететін Аллаға адал құл бола алатын лайықты адамды тәрбиелеу. Сонымен, білім берудің негізгі мақсаттары рухани, адамгершілік, әлеуметтік, зияткерлік және физикалық дамуды нақты діни мақсаттармен үйлестіреді. Әлеуметтік және жеке ұмтылыстар арасында ешқандай қайшылықтар болмайды, өйткені ниеттің толық бірлігі бар. Қасиетті Құранның көптеген аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың сөздері бала тәрбиесінің маңыздылығын айғақтайды. Сонымен, Алла Тағала Құран Кәрімнің «Тахрим» сүресі, 6-аятында: «Ей, мүміндер! Өздеріңді және отбасыларыңды отыны адамдар мен тас-тар болатын тозақ отынан сақта!» (Алтай Х., 1991: 560).

әл-Ғазали, Ибн Халдун және Ибн Мискауейх сияқты ислам ағартушылары бала тәрбиесінің маңыздылығына назар аударды, өйткені балалық шақта оның адамгершілік қасиеттері, сезімдері мен ақыл-ойы қалыптасатынына мән берді. әл-Ғазали: «Егер сіз бала тәрбиесін исламдық дәстүрге айналдыратын болсаңыз, онда тәрбиенің ең тиімді әдісі – бала еліктейтін, үлгі тұрарлық адам болу. Біз оны қаламасақ та, балалар бізді бақылап, өмірде өзін-өзі ұстауға үйренеді. Тіпті жоқ ата-ана да рөлдік үлгі болып табылады». Теріс мінез-құлық пен сенімділік балаларда жағымсыз қасиеттердің пайда болуына әкеледі. Оң және теріс қолдау термині қазіргі психологияда танымал. Бірақ бұл термин Құранда және 14 ғасыр бұрын Мұхаммед пайғамбардың іс-әрекеті мен сөздерінде бекітілген.

Балалар – бұл өмірдің өскіндері, адамдар үшін үміт пен қуаныштың жемісі. Ислам балалар тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі, олардың қоғамға бақыт әкелуіне және қоғамды көтеруіне жетелейді. Ислам жеке адамның, отбасының және тұтастай қоғамның өмірін реттейді, мұның бәрі бір-бірімен тығыз байланысты және біреуінің әсер етуі екіншісінде міндетті түрде көрініс табады. Исламның жоғары нұсқаулары қадамдарды нақтылайды және адамның, отбасы мен қоғамның өзара әрекеттесу әдістерін түсіндіреді, осының бәрі тұтастай алғанда ілгерілеуге әкеледі. Себебі дін толықтай мейірімділікке негізделген және кез келген мақсатқа жетушілік өзара жанашырлық, махаббат және сенім арқылы жүзеге асырылады. Ислам діні бойынша адамды тәрбиелеу білім беру ұйымдарында оқыту және тәрбиелеу арқылы, сонымен қатар адамның білім алу, дағдыларды дамыту және белгілі бір жеке адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеудегі өзіндік жұмысы барысында жүзеге асырылады. Бірақ екі жағдайда да білім беру процесі болуы керек. Үздіксіз, тұтас, жүйелі сипатта және білім беру процестері де бір-бірін толықтыруы керек. Бірде-бір жалпы білім беретін оқу орны жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуге және дамытуға қызығушылық білдірмеген жағдайда оның шынайы дамуын қамтамасыз ете алмайтыны белгілі. Адамгершілік және діни тәрбиені түсіну – өткір және күрделі педагогикалық мәселелердің бірі. Діни тәрбие ұғымы қоғамдық сананың бір саласы ретінде анықталған; нық сенім, қандай-да бір идеяға, қағидатқа, моральдық заңға, құндылыққа сөзсіз берілгендік. Ата-ана тәрбиесі – отбасында, мектепте, қоршаған ортада қалыптасқан және қоғамдық өмірде көрінетін мінез-құлық

дағдылары. Адамгершілік – адамды басқаратын ішкі, рухани қасиеттер, этикалық нормалар, осы қасиеттермен анықталған мінез-құлық ережелері; мейірімділіктің, әділеттіліктің, әдептіліктің, жанашырлықтың, көмекке дайындығының гуманистік құндылықтарына негізделген ішкі адам құқықтарының жүйесі (Әл-Ғазали, 2010: 336-411).

Адамгершілік тәрбие – моральдық қатынастарды қалыптастыру, оларды жетілдіру және әлеуметтік талаптар мен күшті әдеттегі, күнделікті адамгершілік мінез-құлық жүйесінің нормаларын ескере отырып әрекет ету қабілеті. «Сенім мен адамгершілік, наным мен іс-қимыл арасында тығыз байланыс бар. Діни тәрбие – барлық игі істер мен жетілудің қайнар көзі. Осы негізде тәрбиеленбеген бала өзі үшін ешқандай жауапкершілік сезінбейді, ал Құдайдан қорқып тәрбиеленген адам Жаратушының құдіретін сезініп, өз әрекеттері үшін жауапкершілікті сезініп өседі». Адамгершілік құндылықтарға негізделгендіктен, адамгершілік және діни тәрбие өзара байланысты деп тұжырым жасауға болады.

Діни тәрбие – адамды рухани құлдыраудан қорғайды: тұтас мұсылман қоғамы мен жеке отбасыларында болашақ тұлғаны қалыптастыру, жас кезінен иманды бала ретінде тәрбиелеу – оның білім мен жетілуге ұмтылуының басты факторы болып табылады. Ислам діні бойынша тәрбие үрдісі, жоғарыда айтылғандай, баланың діни сенімі, адамгершілік және физикалық қасиеттері қалыптасатын отбасында тәрбиелену кезінде алынған білімге негізделіп, алғаш кірпіші қаланады. Білім беру мекемелерінің қабырғаларында әрі қарайғы оқыту мен діни тәрбиелеудің әдістерін тиімді жүргізумен дүниетанымдық көзқарасы қалыптасқан, мәдениеті жоғары толыққанды тұлға қалыптасады. Жалпы білім беретін оқу орнында білім алу үрдісі мен исламның тәрбиелеу іліміне сәйкес тұлға өзін көп дінді елде де қоғамның ажырамас бөлігі ретінде түсінеді, оқшауланған өмір салтын ұстанып діни фанатизмге жол бермейді. Адамның тұрақты және үздіксіз өзін-өзі жетілдіруге бағытталған жүйелі және дербес өзін-өзі тәрбиелеу іс-әрекетінде болады. Өзі өмір сүріп отырған қоғамның білім мен мәдени, әлеуметтік-экономикалық дамуында қозғаушы субъект ретінде қалыптасады. Исламның педагогикалық жүйесі, оқыту мен тәрбиелеу әдістері жеке тұлғаны, отбасын және толықтай қоғамды түзетуге бағытталған. Ислам негіздері жеке тұлғаны тәрбиелеуге ерекше мән береді, оны от-

басын, қоғамды құрайтын негізгі объект ретінде қарастырады. Діни тәрбие – әрбір адам алдымен «бала», сондықтан оған адамгершілік қағидалары мен лайықты адамгершілік қасиеттерін сіңіре отырып, оған жалпыадамзаттық құндылықтар мен тұжырымдамалар жүйесін қалыптастыруды, сол арқылы отбасы жүйесінің, адам қоғамының рухани тұрғыда күшеюін көздейді.

Қорытынды

Тәуелсіз еліміздің, алдыңғы қатарлы, өркениетті елдермен терезесі тең болу үшін, қазақ елінің мәдениетін, тілін, әдебиетін, экономикасын, ғылымын көтеретін тұлғаны қалыптастыру қазіргі Қазақстан педагогикасы ғылымының басты мақсаты. Тұлғаның білімділікпен қатар рухани-дүниетанымдық, адами-құндылық қасиеттерінің жоғары деңгейде болуы тәрбиелеуден туындайтындығы анық. Ал діни тәрбие адамның өзіне тән мінез, ұғым қабылдау ерекшеліктеріне байланысты жүзеге асыратын шешуші мәнге ие болумен қатар, тұлғаның ар-ұждан, намыс, ұлттық сезімдерін терең түсініп, адамгершілік ынтасын көтере түсетіндігі айғақ. Білім беру жүйесінде тәрбие берудің белгілі-бір ереже-заңдылықтарын қалыптастыру, дамыту – ислам педагогикалық жүйенің негізгі «үзілмейтін» бағыттарының бірі болып табылады. Ислам діні – қазақ халқының ғасырлар бойы ұстанып келген төл діні, рухани бағыты. Дін негізінде салт-дәстүріміз, әдет-ғұрпымыз, тәрбие-танымымыз, ешкімге ұқсамайтын әдебіміз бен өзіндік мәдениетіміз қалыптасты. Тәуелсіз ел ретінде ғасырлар бойы ұлттық тәрбиеміздің қалыптасуының қайнары ислам дінінің білім беру жүйесін қазақ білім беруінің зайырлы жүйесіне біріктіруге рухани жаңғыру аясында үлкен мүмкіндіктер ашылып отырғаны хақ. Исламдық тәрбие мен ағартуға, исламдық білім беру жүйесінің іргелі қағидағдарын жүзеге асыру арқылы ұлттық тәрбиені сақтау және болашақ ұрпаққа осы құндылықты беру маңыздылығы артып отыр.

Мақалада айтылғандарды ескере отырып, мындаған жылдар бойы дін өркениеттің кез

келген белгілі тарихының негізі болды, дін арқылы адам-қоғам қатынастарының нормалары анықталды деп қорытынды жасауға болады. Ислам діні толықтай моральдық принциптерге негізделген. Мораль – бұл қоғамдық сананың ерекше формасы және әлеуметтік қатынастардың формасы; нормалардың көмегімен қоғамдағы адамның іс-әрекетін реттеудің негізгі тәсілдерінің бірі. Қарапайым әдет-ғұрыптан немесе дәстүрден айырмашылығы, моральдық нормалар ізгілік пен жамандық, лайықты, әділеттілік идеалдары түрінде идеологияға негізделеді. Заңнан айырмашылығы, моральдық талаптардың орындалуы тек рухани ықпал ету нысандарымен рұқсат етіледі. Біз қазіргі уақытта бүкіл әлемде, атап айтқанда қазақ қоғамында да жалпыадамзаттық құндылықтардың әлсіреуінің куәсі болып отырмыз. Мұны мойындау біз үшін қаншалықты қиын болса да, қазіргі қоғамдағы имандылық пен өнегеліліктің жағдайы әлі де идеалдан өте алыс. Жүріп жатқан мүліктік және әлеуметтік жіктелу, жалпы халықтың әлеуметтік әлсіздігі рухани мәдениеттің дамуына және қоғамдық сананы ізгілендіруге қолайсыз жағдайлар тудырады. Ерекше өткірлікпен, бұл мәселелер жастар ортасында көрінеді, олар барлық әсерлерге барынша ашық және сезімтал болады.

Қазіргі уақытта адамзат қоғамы әртүрлі рухани ауытқулар мен психикалық бұзылулардан зардап шегіп жатқанында күмән жоқ. Жоғары әдептілікті елемейтін адамдардың өміріне мұқият қарайтын болсақ, олар материалдық құралдарды тез игеру арқылы негізгі мақсаттарына қайшы келетіндігін көреміз. Айта кету керек, егер асыл қасиеттер кез келген қоғамда сау адамның өлшеміне айналмаса, онда бұл қоғам мүшелері өнегелілікке ұмтылмайды, керісінше, кез келген қарама-қайшылықты елемей, басқалардың іс-әрекетіне еліктеуге итермелейтін қоғамдық пікірдің ықпалына түседі. Сол үшін заманауи білім берудің жаңа ынталандырулары мен әдістері қажет. Біздің қоғамға қоғамды үйлесімді жағдайда ұстау әдісі ретінде ұлттық ерекшеліктерімізге сай діни тәрбиеге негізделген халық педагогикасы қажет.

Әдебиеттер

- Абдулла ибн Мукаффая. Әдабу әс-сағир уә әдабу әл-кәбир. Дәру әл-Бейрут. – Ливан. 1977. – 139 б.
 Абузорова Р.А., Туаева З.И. Истоки. Ислам: вероучение, мораль, культура. – Уфа: Башкирское издательство, 1996. – 133 б.
 Айтжанова Р.М. Жалпы білім беретін мектеп жағдайында этнос субъектісін қалыптастырудың педагогикалық шарттары: автореферат. – Қарағанды: (б. и.). 2005. – 30 б.
 Аликберов А.К. Исламоведение как научная дисциплина. <http://www.islamica.ru/islamic-studies>. 2014.

- Амини Ибрахим. Воспитание в исламе. – Садра, 2017. – 292 б.
- Әбу Ләис әс-Самарканди. Танбихул Гафилин. Дәру әл ибн Кәсир. – Дамаск, 2000. – 335 б.
- Әл-Газали. Ихия Улумуд-дин, 2-том. Дәру әл-маърифат. – Бейрут, 2010. – 552 б.
- Багашев А. Духовно-нравственное воспитание молодежи. // Воспитание школьников. – 2008. №9. – С. 10-12.
- Габидуллина Р. Воспитание детей любовью, знанием и примером // Золотой родник. – 2007. №6. – С. 36-39.
- Джурджани. Әт-Таърифат. – Бейрут, 1985. – 413 б.
- Жумабаев М. «Педагогика». – Алматы, 1993. – 786 б.
- Әбиев Ж.Ә., Бабаев С.Б., Құдиярова А.М. Педагогика. – Алматы, 2004. – 448 б.
- Кардави Ю.С. Осчастливил ли Запад человечество // Саф ислам. – 2005. №2. – 12 б.
- Какhtани С. У. Уделение внимания детям в исламе. – М.: «Российский фонд Ибрагим бин Абдулазиз аль Ибрагим», 1981. – 105 б.
- Нысанбаев Ә. Қазақ этикасы және эстетикасы. – Астана: Аударма, 2007. – 495 б.
- Педагогические воззрения Платона и Аристотеля / Пер. С.В. Меликовой и С.А. Жебелева. В ст. статья Ф.Ф. Зелинского. – Пг.: Тип. акц. об-ва «Слово», 1916. – 62 с.
- Педагогическая система К.Д. Ушинского в современном образовании / С.В. Дворниченко // Международная педагогическая школа: сб. науч. ст. – СПб., 2008. – Вып. 3. – С. 52-58.
- Пушкин О.Н. Как возродить нравственность? // Воспитание школьников. – 2008. №6. – С. 66-68.
- Степанова А.С. Понятие «Топ» в «Риторике» Аристотеля // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. – 2012. № 3. – С. 31-39.
- Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании // Журнал для воспитания. – 1857, № 7, 8. – С. 56-81.
- Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города // Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 156-195.
- Фролова Е. А. История арабо-мусульманской философии. Средние века и современность: Учебное пособие. – М., 2006. – С. 199.
- Халифа Алтай. Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. – Шәриф-Медина, 1991. – 604 б.
- Dewey J. Schools of the future. – Berlin. 2012. – 110 p.
- Dr. Abdullah Sahin. Special Issue “Islamic Education in Contemporary World: Traditions, Rearticulations & Transformation”// Religions. 2018. 9 (11). – 335 p.
- Dr. Abdullah Sahin. New Directions in Islamic Education: Pedagogy and Identity Formation// Journal of Islamic Studies, Vol. 30, Issue 2, May 2019. – 266-288 p.
- Sajid Ullah, Muhammad Abid Ali. Al-Ghazali’s Aims and Objectives of Islamic Education// Journal of Education and Educational Development, Vol. 6 No. 1 (June 2019). – 111-125 p.

References

- Abdulla ibn Mukaffa. Adabu as-sagir ua adabu al-kabir. Daru al-Beirut, Livan. 1977. – 139 b.
- Abu Lais Samarkandi. Tanbikhul Gafilin. Daru al-ibn Kasir, Damask. 2000. – 335 b.
- Abuzyarova R.A., Tuayeva Z.I. Istoki. Islam: veroucheniye, moral, kultura. Ufa: Bashkirskoye izdatelstvo. 1996. – 133 b.
- Aitzhanova R.M. Jalpy bilim beretin mektep jagdaynda etnos sub’ektisin kalyptastyrudyn pedagogikalyk sharttary: aftoreferat. Karagandy. 2005. – 30 b.
- Al-Gazali. Ikhiya Ulumud-din 2-tom. Daru al-Magrif, – Beirut. 2010. – 552 b.
- Amini Ibrakhimi. Vospitaniye v islame. – Sadra. 2017. – 292 b.
- Bagashev A. Dukhovnoye – nrvstvennoye vospitaniye molodezhi. //vospitaniye shkolnikov, 2008. №9. 10-12 p.
- Dewey J. Schools of the future. – 2012. – 110 p.
- Dr. Abdullah Sahin. Special Issue “Islamic Education in Contemporary World: Traditions, Rearticulations & Transformation”// Religions, 2018, 9(11), 335;
- Dr. Abdullah Sahin. New Directions in Islamic Education: Pedagogy and Identity Formation// Journal of Islamic Studies, Vol. 30, Issue 2, May 2019, pp. 286–288.
- Dzhurdzhani. At-Tarifat. Beyrut. 1985. – 160 b.
- Farabi. Traktat o vzglyadakh zhitel’i dobrodetelnogo goroda // Grigoryan S.N. Iz istorii filosofii Sredney Azii i Irana VII-XII vv. M.: Izd-vo AN SSSR, 1960. – 156-195 b.
- Frolova E.A. Istoriya arabo-musulmanskoj filosofii. Srednie veka i sovremennost: ucheb. posobie. M. 2006. – 199 b.
- Gabidullina R. Vospitaniye detey lyubovyu, znaniyem i primerom//zolotoy rodnik. 2007. №6. – 36-39 b.
- Kardavi. Yu.S. Oschastlivil li zapad chelovechestvo. //saf islam, 2005. №2. 12 b.
- Kakhtani. S. U. Udeleniye vnimaniya detyam v islame. M.: «rossiyskiy fond ibragim bin abdulaziz al’ ibragim». 1981. – 105 b.
- Khalifa Altai. Kuran Karim kazaksha magyna jane tusinigi. Sharif-Medina. 1991. – 604 b.
- Nysanbayev A. Kazak etikasy jane estetikasy7-Astana: Audarma. 2007. – 495 b.
- Pedagogicheskaya sistema K.D. Ushinskogo v sovremennom obrozovaniy/ S.V. Dvornichenko // Mejd. Pedagogicheskayaea shkola. SPb. 2008. – vyp.3. – 52-58 b.
- Pedagogicheskiye vozreniya Platona i Aristotelya. / Per. S. V. Melikovoy i S. A. Zhebeleva. Vst. statya F. F. Zelinskogo. Pg.: Tip. akts. ob-va «Slovo», 1916.
- Pushkin O.N. Kak vozrodit nrvstvennost? //Vospitaniye shkolnikov, 2008. -№6. – 66-68 b.
- Sajid Ullah Sheikh, Muhammad Abid Ali. Al-Ghazali’s Aims and Objectives of Islamic Education// Journal of Education and Educational Development, Vol. 6 No. 1 (June 2019). – 111-125 b.
- Stepanova A.S. Poniatye «Топ» v «Ritorike» Aristotelya // Vestnik LGU im.A.S. Pushkina. – 2012. № 3. – 31-39 b.
- Ushinski K.D. O narodnosti v obshchestvennom vospitanii. Zhurnal dlya vospitaniya. 1857, № 7, 8. – 56-81 b.
- Zhumabayev M. Pedagogika. Almaty. 19923. Abiyev. Pedagogika. Almaty. 2004. – 286 b.